

Antinomie sociální paměti¹

Jiří Šubrt²

Katedra historické sociologie FHS UK v Praze

Antinomies of Social Memory. Theoretical thinking in the humanities and social sciences is formed by opinions often based on very different starting points. As a result, there are certain recurrent theoretical problems, which appear to us as antinomies, dilemmas and paradoxes. The study of social memory shows that even in these areas there are many conflicting opinions. This article outlines ten antinomies characterised by the following terms: individual memory and collective memory, spirit and matter, saving and deleting, irrevocable and revocable history, spontaneous and purposeful memory, myth and science, rationality and irrationality, liberating and traumatic memory, connecting and dividing memory, enlightenment and incorrigibility.

Sociológia 2011, Vol. 43 (No. 2: 133-157)

Key words: *social memory; collective memory; individual memory; antinomies; myth; science*

Paměť je bezpochyby jednou ze základních vlastností lidství a základem kontinuity naší existence. Předmětem bádání v humanitních a sociálních vědách je již po mnoho desítek let, avšak výraznější nárůst zájmu o tento fenomén lze zaznamenat od druhé poloviny 70. let 20. století. Témata, které tyto vědy v určité době vyzvedají, jsou do značné míry odrazem aktuálních společenských problémů. Důvodů, proč se zabývat sociální pamětí, je mnoho. Patří k nim reflexe událostí, jež ve 20. století přivodily významné politické a sociální změny, transformační procesy ve střední a východní Evropě, evropská integrace, problémy hledání identity, stav soudobé kultury, diskuse o moderně a postmoderně a v neposlední řadě nová elektronická média. Úvahy a koncepce, které se kolem této tematiky rozvinuly, vedou některé teoretiky dokonce k tomu, že paměť označují jako nové paradigma (Hartog 2003: 200), z jehož perspektivy lze nahlédnout oblast společnosti, politiky, práva, náboženství, umění a literatury v nových souvislostech.

V uplynulých desetiletích byla otázka paměti živá zvláště mezi badateli ve Francii, kde se zájem o toto téma rozvinul v souvislosti s diskusemi o novodobé historii, zákonech paměti,³ společenské roli historiků a o vztahu historie a paměti.⁴ Paul Veyne v této souvislosti dokonce tvrdí, že současná pozornost věnovaná historii a paměti je reakcí na mizející náboženské citění, jehož

¹ Stať byla zpracována v rámci řešení projektu GAČR 403/09/0862 *Sociologický výzkum historického vědomí obyvatel České republiky*.

² Korespondence: jiri.subrt@ff.cuni.cz. Autor děkuje za náměty a připomínky k textu PhDr. Štěpánce Pfeiferové.

³ Tzv. zákony paměti definují ve Francii „historickou pravdu“ (např. přiznání a odsouzení genocidy a otroctví). Kolem těchto zákonů se v posledních letech rozpoutala polemika ve francouzské historické obci.

⁴ Blíže o tom viz např. (Lavabre 2005).

uprázdněné místo je obsazováno historickým vyprávěním a mýty. (Veyne 2008 – 2009: 16)

Odborných názorů a představ, které se týkají paměti, lze najít v současné literatuře velké množství, takže situace je v tomto ohledu ne zcela přehledná. Celou věc navíc komplikuje i ta skutečnost, že se úvahy o tomto fenoménu často pohybují mezi určitými krajními polohami, jež nabývají mnohdy charakter antinomií, polarit, paradoxů či dilemat. V následujícím textu se pokusíme existující konceptuální „bludiště“ poněkud zpřehlednit tím, že věnujeme pozornost několika základním antinomiím, mezi kterými se úvahy o paměti pohybují. Postupně se zaměříme na tematiku individualistických a kolektivistických koncepcí, pozornost věnujeme aspektům, v nichž se projevují idealistické a materialistické přístupy, zvláštní důraz položíme na dualismus ukládání a vymazávání, s nímž pak dále souvisejí problémové okruhy týkající se tzv. neodvolatelné a odvolatelné minulosti, spontánní a záměrné paměti, mýtu, vědy, racionality a iracionality. Následně obrátíme svoji pozornost k tématům paměti osvobozující, traumatizující, spojující a rozdělující. Pojednání o antinomiích paměti uzavřeme úvahami o tom, jaké poučení může nebo nemůže dnešnímu člověku minulost přinést.

Paměť individuální a paměť kolektivní

V sociálních vědách spolu po mnoho let soupeří dvě protikladné teoretické pozice, které bývají označovány pojmy individualismus a holismus.⁵ V individualistickém výkladu se stává východiskem jednající individuum (aktér) a jeho jednání, jemuž je vlastní určitý subjektivně míněný smysl nebo význam (*meaning*). Podle holismu je naopak nutné brát za základ sociální teorie sociální celky, nikoli jejich jednotlivé příslušníky. Obdobné tendence nalezneme i v teoretických přístupech k problematice paměti. Individualismus je typický pro filozofické úvahy (Kant, Bergson, Whitehead, Husserl) a je z povahy věci vlastní také psychologii a jí příbuzným disciplínám. Holistický přístup se naproti tomu již po mnoho desetiletí prosazuje v sociologii, ale také v antropologii a historii.

V oblasti filozofie má problematika paměti nejvýznamnější místo v myšlenkách Henriho Bergsona (1919, 2003). V jeho myšlenkovém systému je paměť tím, co v našem vědomí prodlužuje minulost, a tím ji přivádí do přítomnosti. Díky ní jsme sami sebou a rozumíme věcem kolem sebe. Každé individuální psychické já navíjí stále na sebe svou minulost, jako lavina na sebe navíjí stále nový a nový sníh a je jí v každém přítomném okamžiku zatíženo. Jsem proto ve své podstatě svými zhuštěnými dějinami.

⁵ Dualismus, o kterém hovoříme, bývá v teoretické literatuře spojován s různým terminologickým označením. Brian Fay v knize *Současná filosofie sociálních věd* klade v tomto smyslu do vzájemné kontrapozice pojmovou dvojici *atomismus* a *holismus*. Holistické přístupy bývají spojovány také s pojmem *kolektivismus*.

Z hlediska individuální psychiky přistupuje ke zkoumání paměti psychologie. Paměť, kterou lze z pohledu této disciplíny vymezit jako komplexní soubor psychických procesů, které zahrnují kódování (převod informací do formy reprezentací, jež lze uchovat v paměti), uchovávání (retence kódovaných informací) a vybavování uchovaných informací (Sternberg 2002: 212, Atkinson 2003: 267), se určitým způsobem uplatňuje v celé psychické činnosti. V rámci psychologického přístupu se odlišují různé druhy pamětí. Podle délky uchovávání zapamatovaného se paměť dělí na: a) senzorickou, b) krátkodobou a dlouhodobou. (Kassin 2007: 199-200)⁶ V rámci dlouhodobé paměti se rozlišuje paměť deklarativní a procedurální. (ibid.: 211)⁷ Vedle toho existuje také členění paměti z hlediska formy ukládání a smyslové modalit (sémantická, emocionální, motorická, vizuální, akustická, chuťová, čichová). S ohledem na úmysl zapamatovat si je činěn rozdíl mezi paměti bezděčnou a záměrnou. (Plháková 2003: 204) Podle způsobu zapamatování je možné rozlišit tzv. mechanickou paměť (zapamatování bez porozumění smyslu a účasti logického zpracování) a logickou (zapamatování je podpořeno logickým zpracováním).

Psychologie obvykle člení proces fungování paměti do tří fází. V první, nazvané kódování (nebo také vštěpování), dochází k vjemu informace a k jejímu uložení do systému krátkodobé paměti. V druhé, označované jako uchování (podržení, retence), se informace převádí do dlouhodobé paměti. Poslední fázi představuje vybavení, při kterém jsou informace cíleně vyvolávány do vědomé mysli. Vybavení může mít podobu reprodukce (rekonstrukce zapamatovaného) nebo znovupoznání (rekognice).

Na rozdíl od psychologie dominuje v sociologických úvahách o paměti holistický (kolektivistický) přístup, který má své kořeny v sociologii Émila Durkheima a v jeho koncepci kolektivního vědomí. Příčiny vzniku kolektivního vědomí spatřuje Durkheim nikoliv ve stavech individuálních vědomí, nýbrž v samotné povaze společenského soužití. "Skupina myslí, cítí, jedná zcela jinak, než by jednali její členové, kdyby byli osamoceni." (Durkheim 1926: 136) Fakt společného kolektivního vědomí nelze podle tohoto sociologa vyložit na základě poznatků o individuální psychice, protože společnost, která ho vytváří, výrazně převyšuje lidské individuální možnosti.

Durkheimovy podněty rozvinul v koncepci kolektivní paměti francouzský sociolog Maurice Halbwachs (1877 – 1945). V jeho teoretickém díle (Halb-

⁶ Senzorická (ultrakrátká) paměť uchovává informace přicházející ze smyslů po dobu nezbytně nutnou ke zpracování a rozhodnutí, zda mají postoupit dále do krátkodobé či dlouhodobé paměti. Krátkodobá paměť (označovaná také jako pracovní nebo operativní) je aktivní část paměti, v níž se odehrává většina psychických procesů a v níž se zpracovávají informace dodané senzorickou pamětí nebo vyvolané z paměti dlouhodobé. Dlouhodobá paměť je relativně pasivní část paměti, která má velkou kapacitu a může uchovávat významné a životně důležité informace prakticky po celý život.

⁷ Deklarativní paměť je sdělitelná a zahrnuje paměť sémantickou, obsahující osvojená fakta, a epizodickou, spojenou se subjektivními, autobiografickými zkušenostmi. Sémantická a epizodická paměť se mohou vzájemně prolínat. Nedeklarativní (procedurální) paměť je nesdělitelná. Fixuje neverbální informace, které jsme po zapamatování schopni prakticky použít, např. motorické dovednosti.

wachs 1971, 1994, 2009) hraje významnou roli teze o sociální podmíněnosti paměti. Lidská paměť může podle tohoto autora existovat pouze proto, že existuje kolektivní paměť. Od biologické báze této paměti, dané činností mozku, Halbwachs odhlíží. Soustřeďuje svoji pozornost na vzájemné sociální působení, které je pro něj rozhodujícím faktorem zapamatování. Tvrdí, že individuum vyrostlé v naprosté izolovanosti žádnou paměť nemá, protože tu získává až v procesu socializace. Kolektivní život je zdrojem jak vzpomínek samých, tak i pojmů, v nichž se tyto vzpomínky ztělesňují.

Halbwachs (2009: 50-92) sice rozlišuje individuální a kolektivní paměť, ovšem i individuální paměť je pro něj sociálním fenoménem. Individuální, přísně vzato, jsou pouze vjemy. Vzpomínky (i osobní povahy) mají svůj původ v myšlení skupiny, v komunikaci a interakci, které v jejím rámci probíhají. Jednotlivci umožňuje jeho paměť podílet se na obsahovém bohatství kolektivní paměti. Znamená to, že vzpomínáme sice jako jednotlivci, ale činíme tak v referenčních rámcích, představujících organizaci vzpomínek danou společností. Individuální paměť je místem specifického propojení kolektivních pamětí různých sociálních skupin. Z hlediska skupiny se naproti tomu celá věc jeví jako otázka distribuce vědění mezi její jednotlivé členy. Ten, kdo má účast na kolektivní paměti, tím osvědčuje svoji skupinovou příslušnost.

Koncept kolektivní paměti byl v posledních desetiletích rozvíjen především francouzskými autory, ke které patří Jacques Le Goff (2007), Pierre Nora (1984 – 1992), Gérard Namer (1987, 2000), Danièle Hervieu-Léger (1993) a Paul Ricœur (2000) aj.⁸ V Německu rozvíjí tento koncept Jan Assmann⁹ (2001, 2007) a Aleida Assmanová (2006, 2009). Přesto, že se většina soudobých autorů hlásí k Halbwachsovi a jeho kolektivistickému východisku, jejich pohled se už dokáže zaměřit i na problém individualizace paměti. Příklad v tomto směru poskytuje zejména Nora, který soudí, že s nástupem modernizace společnosti dochází k tomu, že původní kolektivní paměť se pod vlivem probíhajících společenských procesů, a zejména pak v důsledku rozvoje historické vědy, rozpadá. Paměť už není prožívána kolektivně (Nora 1984: XXX), přesouvá se na individuální a subjektivní úroveň, dochází k její psychologizaci a atomizaci.

⁸ Marie-Claire Lavabre (2007: 143) a stejně tak i Georges Mink (2008: 472-473) vyzvedají v rámci francouzského myšlení tři základní přístupy k paměti, o kterých hovoří jako o třech základních paradigmatech. Prvním je Halbwachsova teorie sociálních rámců a kolektivní paměť; druhým Norova koncepce míst paměti, třetím Ricœurovo historicko-filozofické zkoumání zkušenosti, historické paměti, odpovědnosti, viny odpuštění. Každé z těchto paradigmat má svou vlastní historii, vychází z jiné vědní disciplíny a akcentuje jinou problematiku. Každé z těchto paradigmat přesáhlo svým významem hranice Francie a ovlivňuje badatelskou práci v řadě dalších zemí.

⁹ V návaznosti na Halbwachse Assmann (2001) konstatuje, že předmětem kulturních věd není individuální paměť jako vnitřní fenomén lokalizovaný v mozku, nýbrž vnější dimenze lidské paměti, kterou lze označit výrazem kolektivní paměť. Co tato paměť obsahově přijímá, jak je organizována a jak dlouho uchovává jednotlivé obsahy, to všechno jsou otázky nikoliv vnitřní kapacity a vnitřního řízení, nýbrž otázka vnějších, tzn. společenských a kulturních rámců.

Duch a hmota

Humanitní vědy mají tendenci nahlížet paměť jako fenomén převážně duchovní povahy, přírodním vědám je naopak bližší pohled z materialistických pozic. Neurofyziologie zaměřuje svoji pozornost na mozek a na fungování centrálního nervového systému. Paměť je nedílnou součástí a obecnou vlastností nervové soustavy, kterou mozek řídí. Základní stavební a funkční jednotku mozku tvoří nervové buňky – miliardy neuronů, které jsou mezi sebou propojeny ještě mnohonásobně větším množstvím spojení, tzv. synapsí.¹⁰ Přesto, že je mozek běžně chápán jako „sídlo“ paměti, na otázky, kde konkrétně v mozku paměť sídlí a na jakém principu funguje, neexistuje mezi odborníky jednoznačná odpověď. Je nicméně známo, že k poruchám paměti dochází při poškození mozku v oblasti spánkového laloku a limbického systému mozku. Neurofyziologové se snaží identifikovat v mozku ty jeho projevy, které jsou spojeny s vytvářením a vybavováním paměťových záznamů, tzv. engramů. (Kassin 2007: 213) Podle některých teorií jsou tyto záznamy ukládány v podobě biochemických změn, podle jiných představ je hlavní role přisuzována elektrickým obvodům. Přestože je běžně přijímána představa, že naše vzpomínky musí existovat někde uvnitř naší hlavy, výzkumníci zatím nejsou schopni určit, v které cerebrální oblasti jsou ukládány. Existuje mj. i holografická teorie, která soudí, že vzpomínky nesídlí v žádné konkrétní oblasti mozku, ale jsou – podobně jako u holografického obrázku – uloženy jako interferenční vzor po celém mozku.¹¹

Připomeňme si, že už více jako před sto lety se sounáležitost mozku a paměti pokusil zproblematizovat Henri Bergson, který soudí, že úlohou mozku není vzpomínky shromažďovat („Nevíme, jak by se mohla paměť ukládat do hmoty...“ (Bergson 2003: 132)), nýbrž vybírat mezi nimi ty, které jsou právě důležité. Mozek podle filozofova názoru není zdrojem našich představ, nýbrž nástrojem selekce, sloužící k připomínání užitečných vzpomínek a zároveň k dočasnému odstraňování těch ostatních. Mezi soudobými biology nalezneme podobně formulované stanovisko u Ruperta Sheldraka, který v opozici vůči dominujícím představám přichází s koncepcí morfogenetického pole. Paměť podle Sheldraka nesídlí v žádné organické oblasti mozku, nýbrž je jakýmsi druhem pole, které prostupuje mozkem. Samotný mozek přitom funguje jako „dekodér“ informací, které jsou v tomto poli obsaženy. Badatel soudí, že prostřednictvím tohoto pole má jednotlivec přístup i k oblasti druhové

¹⁰ V průběhu stárnutí dochází ani ne tak k úbytku samotných neuronů, jako právě spojení mezi nimi. Neurofyziologové předpokládají, že to v zásadě nemusí znamenat žádný velký problém, neboť soudí, že každá informace je v mozku zapsána několikrát. Zvláštní problém ovšem představuje Alzheimerova choroba (Höschl 1999), při které dochází k narušení nervové sítě mnohem rychleji. V případě nadměrného úbytku spojů v důsledku této choroby může dojít k tomu, že složitější formy paměti přestávají fungovat.

¹¹ Tato teorie se snaží vyrovnat nějakým způsobem se zjištěním, že mozek vykazuje podivuhodnou odolnost vůči lokálnímu poškození.

kolektivní zkušenosti a kolektivního nevědomí. (Sheldrake 1987) Diskuse, které na toto téma v soudobých vědách probíhají, jsou jakousi variantou letitého filozofického sporu mezi představiteli materialismu a idealismu, v němž se jako ústřední klade otázka primátu hmoty či ducha. Podstatné přitom je, že o paměti se už dávno nehovoří pouze v psychologickém kontextu. Běžně se dnes setkáváme s takovými pojmy jako např. biologická paměť, genetická paměť (schopnosti živé hmoty uchovávat informace), imunologická paměť (umožňuje organismu rozpoznat své vlastní buňky a odlišit je od buněk cizích) nebo technická paměť (technické prostředky záznamu). Pokud jde o paměť sociální, německý egyptolog Jan Assmann (2001: 23-24) rozlišuje v jejím rámci následující čtyři oblasti: a) mimetickou paměť, která se vztahuje na oblast sociálního jednání a souvisí s tím, že jednání se učíme pomocí napodobování, b) paměť věcí, kterými se lidé obklopují a které poukazují na různé vrstvy minulosti, c) komunikativní paměť, jež je předávána prostřednictvím řeči v mezilidské komunikaci, d) kulturní paměť, založenou na tom, že lidé vytvářejí externí zásobníky paměti, v nichž jsou uloženy informace a sdělení v zakódované podobě.¹²

Maurice Halbwachs soudí, že vše, co vstupuje do kolektivní paměti, každá osobnost, historický fakt atd. získává při tomto vstupu formu elementu (pojmu, symbolu, učení) systému idejí příslušné společnosti. Halbwachs v této souvislosti hovoří o obrazech vzpomínek. Obrazy vzpomínek souvisejí s určitým konkrétním časem a prostorem. Jsou tedy časově a prostorově konkrétní, i když mnohdy ne v přísně historickém a geografickém smyslu. Časovou dimenzi kolektivní paměti odráží kalendář a v něm uspořádaný systém svátků. Prostorově bývají vzpomínky zakotveny např. k tomu, co reprezentuje domov: dům, vesnice, město, země. K prostoru náleží také určitý systém věcí a objektů. Skupina, která je nositelem této paměti, směřuje k vytvoření a zajištění si místa, která slouží k udržení vzpomínek. Tato místa jsou symbolem její identity. Paměť podle Halbwachse tenduje k „zprostorování“.

V rámci historie získal v minulých desetiletích značnou popularitu koncept francouzského historika Pierra Nory „místa paměti“ (1984 – 1992). Nora konstatuje, že paměť potřebuje z určitých důvodů vnější hmotnou oporu. Manifestuje se v určitém prostoru – místech paměti – v topografickém, ale i symbolickém smyslu, v nichž dochází k její materializaci. Před národní pamětí, která je ohrožena zánikem a ztrátou koherence, vyvstává podle tohoto autora potřeba sestavit inventář míst, do nichž se tato paměť vtělila a která dnes představují její nejvýznamnější symboly. Mohou to být budovy, památníky, hřbitovy, ulice, náměstí, symbolicky spojená s výročími a slavnostmi, mohou to být ale

¹² Kulturní paměť představuje oblast, do níž předchozí tři typy paměti (mimetická paměť, paměť věcí a komunikativní paměť) pronikají a přecházejí. Dochází k tomu např. tehdy, když mimetická rutina přijme status rituálu. Rituál již patří podle Assmanna do oblasti kulturní paměti, neboť představuje přenos a zpřítomňující formu kulturního smyslu.

také místa paměti chápaná v širším smyslu slova, která zahrnují např. vzpomínkové akty nebo oficiální učebnice dějepisu. Místa paměti v sobě zhmotňují celou řadu symbolických významů a přístup, který Nora rozvíjí, je orientován na jejich zmapování a analýzu procesů, v nichž se kolem nich postupně vytvářela národní identita.

Dodejme, že v poslední době přitáhlo pozornost historiků a sociologů téma „paměti krajiny“. Zájem o toto téma odstartovala kniha britského historika Simona Schamy z r. 1995 (2007) *Krajina a paměť*, v níž se tento autor zabývá otázkou vztahu mezi krajinou a kulturou. V české historii reprezentuje tento trend např. kniha Eduarda Maura *Paměť hor* (Maur 2006), v níž její autor sleduje vývoj historické paměti ve vztahu k horám a pohorím v českých zemích. Posledně jmenované příklady ukazují, jakým směrem se pohledy na otázku míst paměti v posledních letech posunují. Jestliže původně byla v centru pozornosti badatelů taková místa, o nichž lze předpokládat, že byla za účelem komemorace vědomě zkonstruována, nyní se pozornost obrací k místům, v nichž je paměť spíš jakoby samovolně zakonzervována a jde o to ji objevit a vynést na světlo.

Ukládání a vymazávání

Problematicke zapamatování věnuje poměrně značnou pozornost psychologie. Obecně se má za to, že paměťové procesy jsou u jednotlivců ovlivňovány: jejich somatickým stavem (únava, stáří, nemoc); psychickým stavem a probíhajícími psychickými procesy;¹³ vnějšími okolnostmi, v nichž jsou situováni (včetně sociálních vztahů); frekvencí výskytu určitých podnětů a konečně i samotnou povahou informací, které jsou určeny k zapamatování. Zároveň se předmětem odborného zájmu stalo zapominání (tj. ztráta nebo nedostupnost informací, jež kdysi byly v paměti k dispozici), které je experimentálně zkoumáno už od konce 19. století. (Hermann Ebbinghaus, viz Kassin 2007: 223)¹⁴ Od nejstarších dob touží lidé omezenou kapacitu a schopnosti své paměti rozšiřovat a zdokonalovat. Týká se to paměti individuální (mnemotechnika,

¹³ Pokud jde o psychické stavy a procesy, psychologie sleduje fungování paměti zejména ve vztahu k úrovni aktivace (silné vzrušení i nízká úroveň aktivace mohou zapamatování narušovat); k poznávacím procesům (zapamatování i vybavení informací usnadňuje porozumění); k motivaci a emočnímu ladění (pamatujeme si především to, co je pro nás důležité nebo příjemné); k volním aktům (informace, které bychom si spontánně nezapamatovali, ukládáme do paměti s podporou vůle). Soudí se, že pro zapamatování nových informací má důležitý význam také spánek, v němž, jak se předpokládá, dochází ke konsolidaci nových paměťových stop.

¹⁴ Vzpomínky na určité události se časem nejen ztrácejí, ale i přetvářejí (minulost je mnohdy vnímána lépe, než jaká ve skutečnosti byla). Zapominání je vysvětlováno pomocí různých koncepcí (viz Sternberg 2002: 226-228, Kassin 2007: 223-225, Plháková 2003: 223-229), ke kterým patří: teorie účelného zapominání (odstraňovány jsou nepotřebné, nepřesné a chybné informace); teorie represe (potlačeny jsou traumatizující zážitky, jsou vytěsněny z vědomí); teorie vyhasínání, tj. rozpadu pamětních stop (pokud nejsou paměťové stopy obnovovány a aktivovány, oslabují se, blednou); teorie interference (různé informace uložené v paměti mohou na sebe v procesu zapamatování vzájemně působit rušivým, negativním účinkem); teorie ztráty vodítek (bylo ztraceno vodítko, které nás může přivést k informaci uložené v dlouhodobé paměti, nebo bylo zvoleno vodítko chybné).

paměťové strategie¹⁵) i skupinové (písemné záznamy, knihovny, archivy, muzea). Už před mnoha sty lety byly vyvinuty speciální techniky, které mají schopnost lepšího a efektivnějšího zapamatování rozvíjet.¹⁶

Ačkoli je v běžném pojetí paměť spojována především s ukládáním informací, paradoxně platí, že klíčovou operací paměti je selekce¹⁷ a vymazávání. (Esposito 2002: 24-25) Naše smyslové orgány permanentně zachycují značné množství podnětů. Většina z nich pro nás není významná, avšak mozek je schopen z tohoto proudu – většinou nedůležitých informací – vyčlenit ty, které zasluhují naši pozornost a mají být případně uloženy do paměti.¹⁸ Ani při následném vyvolávání vzpomínek z paměti tyto nevystupují všechny naráz, nýbrž selektivně, v jistém výběru. Bergson (2003) tuto selektivitu zdůvodňuje praktickým zřetelem a užitečností; vzpomínka je aktualizována tehdy, jestliže se v dané situaci takřikajíc hodí. A to převážně proto, že může jako zkušenost posloužit v řešení současných, resp. budoucích problémů.

Pochopit tyto mechanismy umožňuje systémová teorie, k jejímž čelným reprezentantům patří německý sociolog Niklas Luhmann. Základní životní strategií systémů je podle tohoto autora redukce komplexity (1984). Pro každý sociální i psychický systém je svět nesmírně složitý a systémy v něm mohou existovat jenom díky tomu, že tuto složitost – tedy „komplexitu“ redukuje. Z pohledu systémové teorie znamená komplexita především to, že vždy existuje více možností, než může být realizováno. Systémy ovšem nemohou vše, co je potenciálně možné, využít nebo zpracovat a musí v zájmu zachování své existence počet možností zredukovat. Komplexita je proto vždy spojena se selekcí, která něco umožňuje a jiné zároveň vylučuje. Paměť nemůže uchovávat vše. Musí, naopak, postupovat selektivně (Esposito 2002: 25), zredukovat komplexitu a stabilizovat pouze to, co bylo vybráno.

Podobným způsobem ostatně uvažuje i francouzský badatel Tzvetan Todorov, který mezi stoupence systémové teorie nepatří. Todorov upozorňuje na to, že paměť není v žádném případě protikladem zapomenutí. Paměť je vždy interakcí dvou pólů, které tvoří „vymazávání“ (tedy zapomenutí) a „uchovávání“. Úplné obnovení minulosti je zcela nemožné, neboť paměť je zcela nutně určitým „výběrem“. Z tohoto pohledu je podle zmíněného autora velice

¹⁵ Na základě prostého opakování se informace ukládají do mechanické paměti, jsou-li uspořádány do logických celků, lze je uložit do logické paměti. Účinnost mechanické paměti narůstajícím časem klesá, naopak, postupný nárůst vzájemně se doplňujících informací v logické paměti může vést k posilování jejich zapamatování.

¹⁶ Jedna z klíčových metod „umění paměti“ byla založena na představě o ukládání zapamatovaného na určitá místa. Imaginativní prostory, do nichž se měly věci v paměti ukládat, byly spojovány např. s obrazy voskových tabulek na psaní anebo budov s mnoha místnostmi. (Např. Draaisma 2003, Spence 1985).

¹⁷ Předpokládá se, že v rámci této selekce se na individuální úrovni uplatňuje princip ekonomie (omezená kapacita paměti je využita k uložení těch nejdůležitějších informací) a tendence k zachování rovnováhy a jednoznačnosti (lidé si lépe pamatují informace, které odpovídají jejich dosavadní zkušenosti a postojům).

¹⁸ Patologický charakter paměti, jež v sobě uchovává všechny detaily a podrobnosti, popsal Jorge Luis Borges (1969) ve fantastické povídce Funes, muž se záračnou pamětí. Bez schopnosti vybírat, co má být v paměti uloženo a co zapomenuto, by naše mysl nebyla schopna zobecňovat ani abstrahovat, a tedy provádět složitější myšlenkové operace.

problematické označovat slovem „paměť“ např. schopnost počítačů uchovávat informace, neboť v tomto případě chybí to, co je ustavujícím rysem paměti, tj. právě ono „vybírání“. (Todorov 1998b: 93-94)¹⁹

Francouzský filozof Paul Ricœur rozlišuje dva typy zapomnění: nevratnou ztrátu, vyplývající z poškození opor paměti a historie, tj. mozku nebo např. knihovny či archivu, a tzv. „rezervní zapomnění“ (*oubli de réserve*), jež neznamena vymazání vzpomínek, nýbrž jejich uchovávání mimo vědomí. Takto situované vzpomínky se podle autora mohou stát předmětem rozpomínání se, resp. toho, co označuje výrazem práce paměti (*travail de mémoire*). (Ricœur 2000: 574)

K vysvětlení procesu zapomínání na úrovni kolektivní paměti přispívá v neposlední řadě také teorie rámců paměti Maurice Halbwachse. Kolektivní paměť se podle tohoto autora konstituuje, funguje a reprodukuje v určitých sociálních rámcích,²⁰ které jsou vytvářeny lidmi žijícími v určité skupině nebo společnosti. V nich jsou jejich vzpomínky zasazeny a zpracovávány, jimi je určena relevance toho, nač vzpomínají. Jestliže subjekt paměti vzpomíná na to, co bylo v určitém rámci, v určité přítomnosti rekonstruováno jako minulost, pak zapomíná na to, co v této přítomnosti takový rámec nemá. Pakliže přestaneme být členem určité skupiny, vzpomínky, které jsme s touto skupinou sdíleli, blednou, protože jim chybí vnější podněty. Zapomínání souvisí tedy se změnou nebo se zmizením příslušného rámce. (Halbwachs 1994: 279) Veškeré uvažování o paměti je tak zároveň uvažováním o zapomnění.

Minulost neodvolatelná a odvolatelná

Každý, kdo se zabývá otázkou kolektivní paměti, je konfrontován s problémem, jak je možné, že něco, co se jednou definitivně a neodvratně v minulosti určitým způsobem odehrálo, není pro pozdější generace něčím pevně daným, nýbrž čímsi velice proměnlivým. Maurice Halbwachs přisuzuje kolektivní paměti schopnost neustálé rekonstrukce. Sociální rámce paměti nejsou v jeho pojetí nějakou neměnnou šablonou, nýbrž strukturami, které jsou schopné se kontinuálně reaktualizovat podle momentální situace. (Halbwachs 1994: 279) V žádné kolektivní paměti není minulost udržována jako taková, nýbrž v té podobě, kterou daná společnost v nějaké konkrétní době a v konkrétním sociálním rámci zachytila. Aby zůstala paměť živá, musí odpovídat aktuálním potřebám dané společnosti. Proto musí být obraz minulosti stále znovu skládán

¹⁹ To, že lidská paměť nezapisuje informace fixním způsobem jako paměť počítače, má přes své zdánlivé nevýhody velký význam. Kdyby totiž byla naše paměť příliš pevná, byla by málo adaptabilní. Žijeme totiž ve světě, který se neustále proměňuje a my jsme nuceni tyto změny zaznamenávat a ukládat do paměti. Ta je proto zařízena tak, aby bylo možné informace v ní uložené podle potřeby modifikovat a měnit.

²⁰ J. Assmann (2001) poukazuje na afinitu mezi Halbwachsovým konceptem sociálních rámců a teorií analýzy rámců vyvinutou E. Goffmanem (1974) za účelem zkoumání organizace každodenních zkušeností. Halbwachsova analýza rámců vzpomínek je analogická ke Goffmanově analýze rámce zkušenosti a používá obdobnou terminologii.

v souladu s prioritami, zájmy a požadavky přítomnosti. (Marcel 1999: 59) Zároveň platí i to, že vzpomínky jsou vždy jen částí prožité skutečnosti. Nejsou nikdy věrnou reprodukcí minulosti, nýbrž pouhou její rekonstrukcí na základě zachycených fragmentů. (Baron 2006: 48)

V poněkud jiném kontextu narazil na problém rekonstrukce obsahů paměti významný představitel symbolického interakcionismu, americký filozof a sociolog George Herbert Mead. Východisko k Meadovým úvahám poskytuje titul jedné z jeho studií, jež nese název *Přítomnost jako locus reality*. Mead (1959: 1-31) v ní spojuje existenci reality pouze s přítomností, nikoliv s minulostí či budoucností. Lidé jsou omezeni na život v přítomnosti. Mohou si samozřejmě představovat něco z minulosti nebo budoucnosti, ale tyto jejich představy se odehrávají vždy jen v přítomnosti. Minulost a budoucnost jsou pouze předmětem myšlení a jejich *locus* je tedy v mysli. Pravá minulost stejně jako skutečná budoucnost jsou pro nás nedosažitelné, ale skrze mysl se nám otevírají v přítomnosti; díky ní jsme schopni přítomnost přesáhnout.

Mead v této souvislosti věnuje pozornost rekonstruktivní funkci myšlení ve smyslu, v jakém se tento problém objevuje v americké pragmatické filozofii: lidé v přítomnosti neustále mění své představy a významy, které spojují s minulostí a budoucností. Dochází k tomu v důsledku toho, že se objevují nové okolnosti, které to, co se stalo, anebo pravděpodobně stane, staví do nového světla. Jednající subjekt se poté, co byl vystaven nové zkušenosti, vrací k minulosti, dívá se na ni jiným pohledem a podle toho pak také upravuje své budoucí jednání a očekávání.

Mead si uvědomuje, že jsme zvyklí chápat minulost jako něco neodvolatelného. Proto vysvětluje, jak může být minulost současně neodvolatelná i odvolatelná. Minulost je neodvolatelná v tom smyslu, že nemůžeme změnit nebo odčinit věci, které se již staly. Pokud však jde o jejich význam a to, jak jsou uloženy, vyvolávány a vybírány z paměti, je minulost odvolatelná a stejně hypotetická jako budoucnost. Je neustále přetvářena a přeformulována na jinou minulost podle hlediska současné přítomnosti a my, jak říká G. H. Mead (1936: 416), nemůžeme vědět, jaký bude Caesar nebo Karel Veliký v příštím století.

V jedné ze svých knih na toto téma naráží i americký sociolog Peter L. Berger. (1991: 56) Ve svých vzpomínkách, říká tento autor, rekonstruujeme minulost v souladu se svými nynějšími názory. Zdravý rozum se může domnívat, že minulost je – na rozdíl od přítomnosti a budoucnosti – jednou pevně daná, stálá a neměnná, avšak není tomu tak. Minulost rekonstruujeme v našich vzpomínkách, aby byla v souladu s přítomností, s našimi nynějšími názory.²¹ Pro paměť je charakteristické vytěsňování nepříjemných zkušeností a

²¹ Lidé, kteří prožili určité dějinné události, mají po delším časovém odstupu mnohdy tendenci chápat tyto události jiným způsobem než v době, kdy probíhaly. To je problém, který se týká mj. i metod historické práce. Je-li historická paměť

zážitků; k typickým jevům patří eliminace určitých témat, ale např. i přepisování individuálních biografí, vytváření nových mýtů nebo také ožívání starých ran a resentimentů.

V tomto kontextu je také nutné vidět fenomén historického revizionismu, o kterém lze – s ohledem na knižní produkci posledních let – říci, že se stává téměř módní záležitostí. Jen těžko lze přitom posoudit, do jaké míry je tento proud historické literatury orientovaný na přehodnocení dosavadních názorů založen na skutečné snaze přinést nové, lepší poznání historických událostí vycházející z nových objevů, do jaké míry je odpovědí na určitou „ideologickou“ objednávku a do jaké míry je motivován individuální snahou jednotlivých badatelů upozornit na sebe v nepřehledném moři odborné literatury provokativním či šokujícím titulem.²² Skutečností nicméně zůstává, že v některých případech jsou důsledky revizionistických přístupů (zejména tzv. negacionismu) hodnoceny jako společensky tak závažné a nebezpečné (jedná se zejména o zpochybňování holocaustu), že je považováno za nutné se proti nim bránit cestou legislativních opatření a trestních postihů.

Paměť spontánní a záměrná

Některé zážitky a situace se do paměti lidí zapisují spontánně, jaksi automaticky, jiné informace jsou do ní, naopak, zařazovány úmyslně, s určitým záměrem. Psychologie rozlišuje: a) paměť bezděčnou, tedy spontánní a neúmyslnou, která zaznamenává to, co vidíme nebo slyšíme, aniž bychom pro to museli vyvinout nějaké úsilí,²³ b) paměť záměrnou, tedy úmyslnou, regulovanou vůlí a orientovanou cílem zapamatovat si. (Plháková 2003: 204) Člověk se často musí přinutit k zapamatování něčeho důležitého, co by si spontánně nepamatoval, tím, že se to učí nazpaměť (memoruje).

Se záměrným formováním a zároveň i využíváním paměti – v racionální i emocionální rovině – se setkává ve značné míře i na úrovni kolektivní paměti, což je zapříčiněno zejména náboženskými, nacionálními, ideologickými a mo-

proměnlivá, musejí si historikové při interpretaci jednání historických osobností a výkladu průběhu minulých událostí dávat pozor, aby dokázali vidět problémy, které zkoumají, očima aktérů dané doby, a nikoli až pozdější perspektivou, z níž je možné tyto události nahlížet v jiném, širším úhlu pohledu, v nových, odlišných souvislostech, ale také se znalostí následků, která tehdejší lidem chyběla.

²² V této souvislosti nelze zmínit provokativní práci německého historika Heriberta Illiga (1999), který vystoupil s tvrzením, že Karel Veliký, legendární císař a sjednotitel Francké říše, je smyšlenou postavou. Illig v této souvislosti obvinil z podvodu římského císaře Otu III., jenž podle tohoto historika přepsal ve spolupráci s papežem dlouhý úsek evropské historie. Ota III., který vládl na konci sedmého století, trpěl podle Illiga touhou vejít do dějin jako císař, jenž dovede lidstvo do roku 1000. Z těchto důvodů připsal k dějinám 297 let, které zaplnil vymyšlenými událostmi a postavami, mezi než patřil právě i Karel Veliký. I když naprostá většina historiků Illigův názor ostře odmítá, je pro nás velice příznačnou ilustrací toho, jak „tvárně“ lze s minulostí nakládat.

²³ Mozek disponuje zvláštní schopností, která se v odborném žargonu označuje výrazem Now print. Tento mechanismus se spouští automaticky, a to zejména tehdy, jestliže prožíváme situaci, která má výrazný emotivní náboj. Takový zážitek si pak člověk může zapamatovat i na velmi dlouhou dobu. Jak už ale bylo naznačeno v předchozí části textu, neuchovává ho v paměti v nezměněné podobě. Paměťová stopa se při následných vybaveních zážitku postupně proměňuje; informace se přizpůsobuje současné situaci, je modifikována a upravována s ohledem na přítomnost.

censkými důvody. Projevy těchto snah pak nalézají svůj viditelný odraz ve školních učebnicích, významných datech v kalendáři, výtvarném umění, hudbě, krásné literatuře, publicistice, propagandě, muzejních expozicích, připomínkových slavnostech, slavnostních projevech, památnících, sochách a pamětních tabulích na veřejných místech. Ostatně právě tímto směrem míří i známý badatelský projekt Pierra Nory orientovaný na „místa paměti“ (1984 – 1992).²⁴ V Norově pojetí se jedná o taková místa, památky či artefakty, které vznikly z vůle k paměti, tedy především proto, aby sloužily její reprodukci.²⁵ Místa paměti jako taková nejsou tím, na co se vzpomíná, jsou však prostorem, kde paměť začíná pracovat a skládat obrazy minulosti do příběhu. V projektu míst paměti nejde primárně o analýzu minulosti tak, jak se stala, nýbrž o to, jak je připomínána prostřednictvím kolektivně sdílených reprezentací národní minulosti. Přesto, že by se mohlo zdát, že základním úkolem míst paměti je zastavit čas a uchovat určitý stav věcí, není tomu zcela tak, neboť tato místa, mají-li zůstat živá a stimulující, musí být schopna se v čase proměňovat a své významy aktualizovat.

Paměť, která je ve společnosti využívána jako nástroj legitimizace současného statu quo, k posílení vnitřní jednoty a identity určité skupiny, případně k mobilizaci v boji proti opozici nebo nepříteli, je významným a exponovaným politickým tématem. Z tohoto důvodu není historický výzkum nikdy jen pouhou akademickou záležitostí, ale má, ať už je ochoten si to připustit či nikoli, významné politické konotace. Zřetelným dokladem toho jsou ostatně i všechny – často velmi bouřlivé – diskuse o minulosti a jejím dědictví, které probíhají v posledních dvou desetiletích v postkomunistických zemích.²⁶

Zkušenost s totalitárními, autoritářskými a jinými režimy ukazuje, že kolektivní paměť se stává často předmětem mocenského nátlaku a manipulace, jejíž snahou je přepsat to, co do ní bylo spontánně uloženo, záměrně její obsah upravit, kontrolovat a ovládnout. Některé věci jsou vědomě zamlčovány či překrucovány, jiné se zkreslují tak, že se jejich význam zveličuje, nebo naopak

²⁴ Velmi obecně lze konstatovat, že celá Norova teorie je ve své podstatě postavena na tvrzení, podle něhož je spontánní paměť v moderní době nahrazována pamětí záměrnou, formovanou historickou vědou a ideologií.

²⁵ Jak upozorňuje historik Miroslav Hroch, orientace na místa paměti může být nejen selektivní, nýbrž dokonce manipulující. Manipulující proto, že volba těchto míst předpokládá subjektivně zdůvodněný výběr událostí, který se předkládá jako objektivní danost. Ve skutečnosti je, jak autor soudí, tento výběr primárně určený nikoli významem událostí samých, nýbrž jejich hodnocením z hlediska přítomných orientací a zájmů. „Budu-li chtít oslavit pobělohorský katolicismus, zvolím jako předmět výzkumu paměti např. poutní místa či Jana Sarkandera, budu-li naopak stranit „reformační“ koncepci českých dějin, budu volit jako místo paměti tajné československé obce či Jana Husa. Obdivovatel I. republiky bude volit jako místo paměti např. Lány, její kritik zvolí duchcovský viadukt či Josefa Pekaře. Ani jeden z těchto přístupů ovšem nebude primárně výpovědí o stavu historického vědomí či jeho vývoji, i když o jeho dílčí poznávací hodnotě nemusíme pochybovat.“ (Hroch 2010: 32-33)

²⁶ Jako jeden příklad za všechny lze zmínit dlouhodobé polemiky o tematické a odborné orientaci a vedení Ústavu pro studium totalitních režimů v České republice.

snižuje. Někdy se záměrně vytvářejí historické podvrhy a falza.²⁷ Krajním příkladem snahy o ovládnutí paměti je pokus o její likvidaci.²⁸

Jedním z těch, kteří na důležitost vazby mezi pamětí a mocí upozorňují, je Tzvetan Todorov. Jedná se vlastně o jakousi variaci na téma vztahu vědění a moci, které ve francouzském myšlení rozpracoval Michel Foucault. Tyranie 20. století podle Todorova pochopily, že „dobývání území a lidských bytostí prochází skrze dobývání informací a komunikace“. Proto usilovaly o systematické ovládnutí paměti do té míry, aby se v jejich moci ocitla i její „nejtajnější zákoutí“. (Todorov 1998b: 91) Důležitou strategií se přitom stalo zejména „vymazávání“ paměti.²⁹ Lze jen dodat, že historická zkušenost 20. století ukázala, že i přes veškeré snahy – někdy velmi tvrdé a nelítostné – je prakticky nemožné kolektivní paměť určitého společenství lidí ovládnout zcela a natrvalo.

Mýtus a věda

Pierre Nora konstatuje, že s nástupem moderní společnosti dochází k úpadku tradiční kolektivní paměti, která je odsunuta na vedlejší kolej rozvojem historické vědy. Autor v této souvislosti dokonce hovoří o paměti, která je „uchváčena historií“. (Nora 1984: XXXI-XXXII) Dochází tak k situaci, kdy jsou vzájemně konfrontovány dva pohledy na minulost – nevědecký (tradiční kolektivní paměť) a vědecký (historická věda).

Pro fungování kolektivní paměti je důležitější, jaký je tradovaný názor na historické události, než jaký je jejich výklad z pozic historické vědy. Může nám to jistým způsobem připomenout známý Thomasův teorém. Jednou z klíčových tezí symbolického interakcionismu a celé interpretativní sociologie je definice situace, kterou zformuloval W. I. Thomas. Tato věta říká: Když lidé definují situaci jako reálnou, je reálná i ve svých důsledcích. (Thomas 1965: 114) Interpretativní sociologie klade velký důraz na porozumění tomu, jakým způsobem lidé chápou svět kolem sebe. Není podstatné, jaká realita opravdu je, nýbrž to, jakým způsobem ji vidí a chápou samotní aktéři, protože ti potom podle toho jednají a toto jejich jednání přináší zcela reálné důsledky. V našem případě lze tedy konstatovat, že často může být významnější to, co si lidé o minulosti myslí, než jaká skutečně byla, neboť tento obraz minulosti – byť třeba zčásti

²⁷ Charakteristickým příkladem jsou manipulace s dobovými fotografiemi v období stalinismu, z nichž byly - někdy i v několika následných krocích - postupně vymazávány ti, kteří upadli u soudobé moci v nemilost.

²⁸ S tímto tématem se ostatně setkáváme i v krásné literatuře; známé je např. literární ztvárnění motivu vymazávání, opravování a falšování minulosti z Orwellova románu 1984, nebo mýtus o mankurtech – otrocích bez paměti z Ajtmatovova románu Stanice Bouřná.

²⁹ Před nebezpečím ztráty paměti a zapomnění ovšem nejsou podle tohoto autora uchráněny ani soudobě demokracie. Rychlé tempo spotřeby informací nás vede k tomu, abychom je stejně tak rychle i vyřazovali; paměť v tomto případě není ohrožována vymazáváním informací, nýbrž jejich přebytkem. Avšak i tímto „méně drsným způsobem, jenž je v posledku účinnější, protože nebudí náš odpor a činí z nás, naopak, dobrovolné činitele pochodu směrem k zapomnění.“ Lze dospět k těmto cíli, k němuž směřovaly totalitní režimy – k „vládě barbarství“, k otuplosti, ztrátě zvědavosti a spokojenému zapomnění. (Todorov 1998b: 93)

anebo i zcela falešný – se pro ně může stát v přítomnosti významnou motivující silou. Na to také upozorňuje Jan Assmann (2001: 50), když konstatuje, že pro kulturní paměť jsou významné nikoliv faktické, nýbrž vzpomínané dějiny. V tomto smyslu je i mýtus skutečný v té míře, v které je připomínán a oslavován. Důležitá je jeho normativní a formativní síla.

Mýty jsou nedílnou součástí každé kultury a jsou také důležitou složkou kolektivní paměti. Mýtus lze charakterizovat jako tradiční,³⁰ obvykle anonymní epický útvar, který má formu tradovaného příběhu nebo řetězec příběhů, jež přinášejí posvátné vyprávění³¹ o dávné minulosti. Jednotlivé mýty obvykle tvoří součást větších celků označovaných jako mytologie. V českém jazyce se v běžné řeči výraz mýtus používá v přeneseném významu k označení vymyšleného tvrzení, které se nezakládá na pravdě. Mýty obecně vzato plní různé společenské funkce. Pomáhají lidem pochopit skutečnost a zorientovat se ve světě; objasňují jejich sounáležitost s přírodou a společností; obsahují zdůvodnění tradic, morálky a práva; představují propojující článek mezi generacemi; přinášejí poučení o dějinách a kultuře daného společenství. (Stebelin-Kamenskij 1984: 20)³² Ne všechny mýty a tradice pocházejí z dávných časů, řada z nich byla vytvořena v době nedávné.³³ V národní paměti hrály a stále do určité míry hrají významnou roli národní mýty, které byly vytvořeny v období nastupujícího nacionalismu. Během 19. a 20. století se určité mýty staly pro některé národy a sociální skupiny významnou mobilizující silou, pro některé z nich byly osudnými. Řada z těchto mýtů přežívá v kolektivní paměti dodnes.³⁴

Do opozice vůči historickým mýtům bývá stavěna historická věda. Jako nejvyšší forma poznávací a teoretické činnosti, založená na systematickém a racionálním způsobu poznání skutečnosti, se věda vymezuje vůči mýtům

³⁰ S pojmem mýtus souvisí pojmy tradice, rituál a stereotyp. Tradici se rozumí předávání jednotlivých složek kultury (včetně mýtů a rituálů), nejčastěji mezigenerační povahy. Předpokládá se, že rituál tvořil původně s mýtem jednotu (Segal 1999: 37), že byl zpodobněním a připomínkou mytické události. V tomto smyslu je pak možné chápat mýtus jako „převyprávěný rituál“. Na tradované mýty se pak mnohdy váží určité stereotypy, tedy relativně stabilní, apriorní představy mající velmi často charakter neadekvátních generalizací (např. stereotypy o určitých etnikách).

³¹ Toto vyprávění lze do určité míry charakterizovat také pomocí pojmů báje, legenda, pověst nebo pohádka.

³² Podle obsahového zaměření se obvykle rozlišují mýty (Meletinskij 1989; Eliade 1998): kosmogonické (o vzniku a počátcích světa), teogonické (o původu a zrození božstev), antropogonické (o stvoření člověka), aitiologické/ etiologické (o původu institucí), heroické (o hrdinech), soteriologické (o záchraně a zachráncích), eschatologické (o budoucnosti a konci světa). Mnohé mýty mohou být zařazeny do více kategorií, některé nelze zařadit do žádné z uvedených kategorií.

³³ Anthony Giddens (2000: 52) upozorňuje na to, že „mnohé z toho, co považujeme za tradiční a ponožené v mlhách času, je vlastně v nejlepším případě plodem několika posledních staletí a často doby ještě nedávnější“. Giddens uvádí jako příklad kilt (skotskou krátkou sukni), o kterém se soudí, že má svůj původ v dávnověku, avšak ve skutečnosti byl vynalezen teprve na začátku osmnáctého století v době začínající průmyslové revoluce. Některé tradice, jak konstatuje Giddens (ibid.: 55), jsou „vymyšleny“ či „uměle vyrobeny“. V eseji o Pavlíku Morozovovi ukazuje Miloslav Petrusěk (2010), jakým způsobem byly takto uměle zkonstruovány postavy mučedníků v totalitním režimu.

³⁴ Mýty, které výrazně ovlivňovaly české historické vědomí, se zabývá v knize *Bývalí Čechové* historik Jiří Rak (1994). O obsahu této knihy vypovídají do určité míry již samotné názvy některých kapitol, jako např. *Národ božích bojovníků*, *Šlechta zrádná a cizácká*, *Slovanští pobratimové* či *Tři sta let jsme upěli*.

kriticky,³⁵ ale nejen to; snaží se je i vědecky zkoumat, objasnit příčiny jejich existence a způsoby jejich fungování. Řada soudobých badatelů nicméně poukazuje na to, že zůstávat u snahy vymezit v duchu osvícenského racionalismu demarkační čáru mezi logem a mýtem nestačí, protože v případě dějin se o žádné nespojité fenomény nejedná. Ostatně proti některým mýtům nedokáže být dostatečně rezistentní ani historická věda; zvláště tehdy, když se tyto mýty stávají součástí ideologie státu či politických stran a odtud ovlivňují vzdělávací a vědeckou politiku dané země.³⁶

Racionalita a iracionalita

V období po druhé světové válce získala (jak ukazuje Draasima 169-173) v odborných úvahách o paměti významný vliv metafora počítače, která zde plnila dvě funkce. Jednak poskytovala pro zkoumání paměti jakési globální schéma, jednak ovlivnila odbornou terminologii. V prvním případě sugerovala představu, že chceme-li zjistit, jakou architekturu má naše paměť, můžeme se obrátit pro inspiraci k počítačovým systémům a programům, které jsme pro práci s daty sami vyvinuli. V druhém případě došlo k tomu, že se v psychologickém slovníku začaly uplatňovat takové pojmy jako „vstup“, „načítání“, „kódování“, „záložní paměť“, „pracovní paměť“, „ukládání“, „adresa“, „přepis“, „vyhledávání“, „čtení z paměti“, „výstup“. (Ibid.: 170) Počáteční nadšení pro tento způsob uvažování však byl v 70. letech 20. století vystřídán poznáním, že psychologické procesy mají méně přímý a racionální průběh, než se předpokládalo. Ukázalo se, že ve srovnání s „dokonalou“ počítačovou pamětí je lidská paměť schopna informace prosévat, zkreslovat, deformovat, neposlouchá příkazy, a když na to přijde, lze a podvádí. (Ibid.: 173)

Představě strojově racionálního fungování podlely i některé sociologické teorie. Typickým příkladem jsou utilitaristické koncepce (teorie směny, rational choice theory), které vycházejí z předpokladu, že jednající jedinec se rozhoduje a jedná vždy na základě porovnání předpokládaných nákladů a výnosů. V soudobé sociologii s touto představou polemizuje zejména americký sociolog Randall Collins, (1981), který upozorňuje na to, že některé sociologické teorie mají tendenci vytvářet přespříliš racionalizovaný obraz sociálního světa, který neodpovídá realitě. Autor polemizuje s „kognitivním“ pojetím člověka a společenského systému, v němž je člověk chápán úzce jako kalkulační bytost

³⁵ To, že nejsou vědecké, neznamená, že je možné obsah mýtů v historické vědě zcela ignorovat. Některé mýty se opírají o skutečné události a skutečné postavy. Připomeňme např., že v 19. století byla řada významných archeologických objevů učiněna díky tomu, že některým mýtům byla přiznána určitá historická věrohodnost (např. objev Tróje Heinrichem Schliemannem).

³⁶ Michal Kopeček a Matěj Spurný (2010) upozorňují na to, že historici se svou prací pohybují mezi dvěma krajními polohami. První z nich označují jako „ideotvornou“. Historici v tomto případě slouží vládnoucí moci tím, že ospravedlňují současnou situaci národa či státu historickými argumenty. Druhá „subverzivní“ poloha, naopak, nabízí historikovi „roli nepohodlného disidenta“, který zavedené výklady a ustálené stereotypy zpochybňuje.

a společnost jako racionálně fungující celek. Ani jedno, ani druhé Collins nepovažuje za adekvátní.³⁷

Vrátíme-li se k problematice kolektivní paměti, můžeme konstatovat, že i v této oblasti výzkumu můžeme najít doklady, které svědčí o tom, že fungování paměťových procesů má vedle své racionální úrovně i některé aspekty iracionální povahy. V individuální rovině může být iracionalita paměti dokumentována mj. na zjištěních, která ukazují, že při uchovávání informací v dlouhodobé paměti může postupně docházet v procesu rekonstrukce k jejich dotváření a zkreslování, někdy může dokonce dojít na konstrukci smyšlenek. Psychiatrie v této souvislosti hovoří o syndromu falešné paměti. (Koukolík 2000: 113) Příčiny mohou být různé. V některých případech je to nevědomá tendence vyhledávat pouze takové informace, které podporují naše současné názory (konfirmační zkreslení); jindy sklon upravovat zaznamenané vzpomínky tak, aby byly v souladu s našimi přáními a představami. Zkreslení může paradoxně přivodit i to, že se do chaotických vzpomínek snažíme dodatečně vnést určitý řád a smysl. Může to ale být také snaha doplnit kusé, torzovité vzpomínky pomocí určitých paměťových schémat, aniž bychom přitom úplně dbali na přesnost. K vytváření smyšlených vzpomínek pak může docházet např. z důvodu zapomenutí zdroje informací, v jehož důsledku nejsme schopni rozeznat, zda jde o naši vlastní vzpomínku, informaci získanou z vyprávění někoho jiného a nebo utvořenou na základě četby či fotografie. Jako mytomanie je označována porucha – bájevá lhavost – při níž postižený vypráví smyšlené příběhy, které měl údajně zažít, přičemž v některých případech si může být lži vědom, ale v jiných je o jejich věrohodnosti přesvědčen.

Lze předpokládat, že do našich vzpomínek se nějakým způsobem promítá nejen to, co bylo zpracováno naším vědomím, ale i to, co bylo vytěsněno do nevědomí. Odtud nás pak tyto vytěsněné zážitky mohou atakovat, resp. mohou se projevat jako určité poruchy nebo nemoci paměti. Freudovy myšlenky o úloze nevědomí³⁸ se staly inspirativní pro Paula Ricœura a jeho úvahy o patologiích paměti, kterým je třeba se bránit prostřednictvím toho, co označuje výrazem „práce paměti“. Cílem takové práce je dospívat k pravdivému pochopení událostí, které jedině umožňuje patologický stav paměti překonat a smířit přítomnost s minulostí.

Paměť osvobozující a paměť traumatizující

Jedním z témat, kterého se v kontextu úvah o paměti významným způsobem dotýkáme, je problém identity – osobní i kolektivní. Dvě základní otázky, které

³⁷ Již před Collinsem zpochybnil racionalitu lidského vztahování se k sociálnímu světu italský sociolog Vilfredo Pareto ve své koncepci reziduí a derivací.

³⁸ Někteří autoři, např. Michel Maffesoli, dnes pracují i s konceptem „kolektivního nevědomí“, jehož autorem je psychoanalytik Carl Gustav Jung.

jsou v této souvislosti obvykle kladeny, znějí: kým jsme (?) a kam patříme (?); jsou to otázky, jež se týkají dvou základních dimenzí: času a prostoru. Paměť je v obou případech klíčová a funguje vzhledem k identitě jako jakási její „výstuž“. Zachování paměti je předpokladem totožnosti jednotlivců i totožnosti a jednoty celých skupin, zapominání je naopak chápáno jako synonymum jejich ztráty. Opětovné zmocnění se paměti pak v tomto kontextu představuje akt společenské emancipace či mocenské převahy. (Kvasničková 2005: 34)

Paměť, která představuje základní, životodárný předpoklad formování naší identity, je však, jak ukazuje Todorov (1998a, b), „ohrožitelná“, „zranitelná“ a může být i „zneužita“. Kritika mocenské manipulace s pamětí proto bývá spojována s vyzvedáním osvobozujícího návratu paměti zbavené cenzury, manipulace a vymazávání. Vedle této osvobozující paměti však zároveň existuje i jiná paměť, která přináší bolest.

Vzpomínky mohou být zkrátka nejen oporou, ale často i nepříjemnou a traumatizující zátěží. Upozorňuje na to koncepce kulturního traumatu (*cultural trauma*), o kterém hovoří např. Jeffrey C. Alexander (2004) nebo Bernhard Giesen (2002). Sociologický přístup ke kolektivnímu traumatu je inspirován medicínou a psychiatrií. Trauma je v tomto případě spojováno s událostí, která po sobě zanechává dlouhodobé a destruktivní následky na těle či psychice pacienta nebo ve vědomí společnosti. V sociologické rovině jsou takovými událostmi válečné konflikty, okupace, genocida, výbuchy násilí, ekonomické a sociální krize, živelné pohromy, epidemie či vynucená emigrace.

Předpokladem pro formování kolektivního traumatu je, že událost, jež se stala jeho spouštěcím mechanismem, je jako traumatická zkušenost sdílena, reprodukována, proniká do kolektivní paměti a začíná přetvářet kolektivní identitu. V důsledku toho pak dochází k takovým jevům, jaké představuje narušení hodnotového systému a kulturně symbolických rámců, eroze důvěry, kolaps významového univerza či nárůst obav z budoucnosti. Giesen (2004) charakterizuje kulturní trauma jako rupturu v síti společně sdílených významů, v jejímž důsledku dochází k narušení řádu a jeho kontinuity.

Teoretikové kulturního traumatu soudí, že dějiny dnes ztrácejí charakter vyprávění o velkých heroických činech minulosti, o jejich hrdinech a slavných bitvách. Proti tomu je, naopak, kolektivní paměti vyzvedáno utrpení statisíců a milionů lidských obětí, které se pro současníky stává zdrojem přetrvávajícího traumatu a zároveň i varování do budoucnosti. Jedno z nejpalčivějších traumat tohoto typu i na začátku nového tisíciletí představuje holocaust. Jeho zasazení do rámce kolektivní paměti a připomínání jako symbolu mezního lidského utrpení je proto mementem, které si jako varování před etnickou a rasovou netolerancí stále udržuje svůj univerzální všelidský význam.

Paměť spojující a paměť rozdělující

V procesech, které probíhají v Evropě po pádu komunistických režimů, vyvstávají do popředí problémy konfliktních interpretací minulosti, způsobů zúčtování s minulostí, na nichž by nové režimy mohly postavit svou legitimitu, odhalování utajené minulosti a její inkorporace do interpretace přítomnosti. (Maurel 2008: 11) Rovněž evropská integrace vzbudila zájem badatelů i politiků o problematiku odlišných pamětí obyvatel starého kontinentu, kteří musí žít pohromadě navzdory tomu, co se mezi nimi v minulosti stalo, a hledají proto způsoby usmíření dávných konfliktů. Ukazuje se, že vzpomínání může mít dva protikladné významy: může vést lidi k uzavírání do skupinového partikularismu, ale také je otevírat kulturnímu a morálnímu univerzalismu.

V sociologické tradici se setkáváme s tendencí chápat konsensuální a konfliktualistické přístupy jako vzájemně se vylučující alternativy. Takový pohled je ale zjednodušující. Blíže pravdě je názor, že společenský řád je výtvorem obou protikladných principů: konsensuálních i konfliktních sil; je produktem jak společně sdíleného systému víry a vzájemné kooperace, tak i mocenských tlaků, konfliktů, násilí a donucení. Obdobně ambivalentní povahu má i kolektivní paměť. Ostatně v žádné komplexnější společnosti neexistuje jedna kolektivní paměť, ale vždy pluralita kolektivních pamětí. Pro jednotlivé skupiny je jejich kolektivní paměť základem jejich kolektivní identity a jednou z klíčových sil, která je drží pohromadě. To, co ale takto lidi spojuje, se může stát v jiném kontextu a v jiných relacích tím, co je rozděluje.³⁹ Např. tehdy, jsou-li připomínány a oživovány vzpomínky na „staré rány“, prožitou nespravedlnost, příkoří a utrpení. Takové ožívování minulosti mívá obvykle své hluboké morální opodstatnění a významné racionální důvody, může ale být i záměrně a účelově podněcováno. Budiž v této souvislosti připomenuto, že konfliktualistická teorie (Coser 1965) poukazuje na to, že mnohé skupiny nebo společnosti si potřebují v zájmu zajištění své integrity vytvářet obraz nepřítele (vnějšího, ale někdy i vnitřního). Ať tak či onak, paměť není nikdy jen záležitostí minulosti, ale je velmi důležitou spolutvůrkyní přítomnosti a jako takové představuje významné politikum.

Významnou roli v řešení naznačených problémů by mohla a měla podle názoru některých teoretiků sehrávat historická věda. Paul Ricœur např. soudí, že historie, jež přistupuje k minulosti s odstupem, bez osobního zaujetí, a jež usiluje o objektivní pohled na minulé události, umožňuje zbavovat paměti jednotlivých skupin jejich exkluzivity, čímž otevírá cestu k vzájemnému dialogu. Její korektivní funkce spočívá ve schopnosti opravovat, kritizovat či

³⁹ Miroslav Hroch (2010: 41) v této souvislosti připomíná význam historických argumentů v konfliktech, které vypukly na troskách Jugoslávie či Sovětského svazu. Poukazuje rovněž na význam, jaký mají tyto argumenty v případě nejrůznějších separatistických hnutí.

dementovat paměť dané komunity v okamžiku, kdy se uzavírá nad vlastním utrpením do té míry, že se stává slepou a hluchou vůči utrpení jiných komunit. (Ricœur 2000: 650) Požadavek na uchování vzpomínek je pro Ricœura zcela legitimní, toto vzpomínání je však podle něj potřeba skloubit s kritickou analýzou. Výsledkem práce paměti, jež do sebe zahrnuje historické úsilí o pravdivost a následně odpuštění, by měla být „šťastná“ paměť, tedy taková, jež přináší úlevu a smíření. K tomu je zapotřebí otevřít se pluralitě pamětí a odhalit nepřiznané křivdy. Ricœur pokládá snahu o „spravedlivou paměť“ za morální povinnost, kterou dnešní generace dluží minulosti a jež je součástí etiky zodpovědnosti.

Poučení a nepoučitelnost

Historia magistra vitae est - dějiny jsou učitelkou života – říkávali latinští vzdělanci.⁴⁰ I když tento výrok bývá při různých příležitostech často opakován i dnes, otázkou je, nakolik si v přítomnosti udržel svoji platnost. Většinou věříme tomu, že z minulosti lze čerpat poučení pro dnešek, zejména v tom smyslu, že je možné se vyvarovat chyb, které se v minulosti ukázaly jako fatální. Na druhou stranu se ale zdá, že nejsme zcela schopní se poučit, a tak nám nezbyvá, než některé chyby opakovaně prožívat stále znovu. Problém je však celkově složitější a nezáleží jen na naší ochotě a schopnosti nechat se historickou zkušeností ovlivnit.

Na jeden z problémů poukazuje Nora, když ukazuje, že pohled na minulost utvářený pod vlivem historické vědy je jiný než byl pohled tradiční kolektivní paměti. „Paměť-historie“ již nepohlíží na minulost jako na prodloužení přítomnosti, jako na návrat ke kořenům, jak tomu bylo u dávné paměti. Paměť uchvácená historií vnímá minulost jako zlom, jako radikálně jiný svět, od něhož jsme dnes definitivně odříznuti. (Nora 1984: XXXI-XXXII) Následkem této diskontinuity je zaměření současné historie na detail, na popis každodennosti, které jsou podle Nory snahou o rekonstrukci a přiblížení života v minulosti, jež je zajímavý právě svou odlišností. Člověk si dnes již neuvědomuje, kým je, prostřednictvím hledání vlastního původu, nýbrž konfrontací s tím, čím už není. Historik se pak stává zprostředkovatelem onoho pohledu do minulosti, a tím vlastně pomáhá chránit prvky minulosti proti zapomnění. (Nora 1984: XXXIV)

Systémová teorie navíc ukazuje, že předpoklad, podle kterého má být minulost učitelkou přítomnosti, je poněkud problematický i z hlediska vývoje společenských systémů. Zatímco v jednoduchých společnostech dominovalo přítomné hledisko, s růstem komplexity sociálních systémů se těžiště pozor-

⁴⁰ Výrok byl ve zkrácené verzi převzat z Ciceronova spisu o rétorice *De oratore*, v němž autor říká: *Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis* – Dějiny jsou svědectvím času, světlem pravdy, živou pamětí, učitelkou života, zvěstovatelkou dávných dob.

nosti přesouvá na dimenzi budoucnosti. Niklas Luhmann obrací pozornost ke společenskému plánování jako k úsilí o tzv. defuturizaci budoucnosti. Vedle toho se ale také zabývá vlivem dějin a tradice na současné rozhodování, významem horizontu minulosti pro výstavbu a udržení sociálních systémů. Soudobá společnost se velmi dynamicky proměňuje, a tím se od své minulosti vzdaluje a stále více liší. V takové situaci se jednoduché uplatňování představy o tom, že se máme učit z minulosti, stává poněkud problematickým. Některá poučení mají nepochybně trvalejší ráz, jiná se ale stávají po delším nebo i kratším čase překonanými. Ostatně R. Kosseleck již před Luhmannem poukázal na skutečnost, že dějiny mohou sloužit jako model pro budoucnost pouze tehdy, jestliže minulost i budoucnost je koneckonců stejná. (Bergmann 1983: 475) Luhmann konstatuje, že dějiny ztratily svůj modelový charakter a spolu s tím došlo k přehodnocení časových horizontů. Orientace na vlastní systémové dějiny se stala nedostatečnou, dějiny ovšem získaly novou funkci: otevřely horizonty možností minulých přítomností a tím zásobu doposud nerealizovaných, ale realizovatelných možností. (Luhmann 1988: 107)

Miroslav Hroch (2010: 44) zdůrazňuje, že minulost může být zdrojem poučení jenom tehdy, jestliže věříme, že historické proměny mají svoji příčinnou souvislost, kterou jsme schopni poznat a racionálně kauzálně analyzovat. Autor v této souvislosti upozorňuje, že vztah k minulosti se v celospolečenském kontextu proměňuje. Jinak vypadal v 19. století, kdy dominoval „historismus“ a spolu s ním představa, že historie má nějaký zákonitý pohyb a směr, a jinak vypadá dnes, tedy v době, které důvěra ve smysl dějin chybí. Historie 19. století byla zdrojem právního a politického nároku a zároveň také zdrojem sebepochopení a poučení pro současnost i budoucnost. Na rozdíl od 19. století si dnes již iluze o „objektivitě“ takového poučení nečiníme. Více než dříve mají dnešní lidé tendenci jeho význam relativizovat a zpochybňovat, neboť si uvědomují, že dějiny bývají obvykle psány vítězi, historie je mnohdy jako „služka politiky“ účelně využívána ideologií a vládnoucí mocí a v nepřehledné šíři dějiny si nakonec může každý najít takové poučení, jaké mu vyhovuje, protože k nějakému konsensuálnímu výkladu dějin patrně stejně nedospějeme.

Úkolem výzkumu sociální paměti není tyto problémy řešit, neboť v jeho rámci v zásadě ani řešitelné nejsou. Důležitá je však sama skutečnost, že je analyzuje a ukazuje na to, na jakých společenských a epistemologických předpokladech je naše historické vědomí založeno. A to není málo. Odpovědi, k nimž tímto způsobem dospívá, mají nejen svůj odborný, ale i širší obecně lidský význam.

Závěr

O problematice sociální paměti existuje v současné době již poměrně velmi bohatá literatura. My jsme se v našem textu pokusili podívat na tento problém z nové a poněkud neobvyklé perspektivy, a to tím způsobem, že jsme svoji pozornost zaměřili na antinomie, polarity, paradoxy a dilemata, s nimiž je možné se v této oblasti bádání setkat. Postupně jsme upozornili na to, že tyto antinomie vyplývají z opozice individualistických a holistických (kolektivistických) přístupů, zakládají se na uplatňování idealistických a materialistických principů a mají velmi často charakter jakýchsi binárních opozic: ukládání – vymazávání, minulost neodvolatelná – odvolatelná, paměť spontánní – záměrná, mýtus – věda, racionalita – iracionalita, paměť osvobozující – paměť traumatizující, paměť spojující – paměť rozdělující, poučení – nepoučitelnost. V tomto textu nešlo o to, pokoušet se tyto antinomie řešit, nýbrž poukázat na jejich existenci. Je totiž třeba zdůraznit, že s podobnými antinomiemi se naše úvahy nepotýkají pouze v oblasti paměti; antinomie a paradoxy prostupují v podstatě celým sociologickým myšlením a narážíme na ně i při zkoumání řady dalších sociálních fenoménů, jaké představuje kultura, instituce, jazyk, náboženství, politika, umění, věda aj. V uvedeném smyslu tak může naše zamyšlení nad sociální pamětí posloužit i jako určitý příklad *pars pro toto*, který vypovídá o problémech, se kterými se v té či oné podobě setkává celé sociologické myšlení.

Situace, v níž se sociologické myšlení nalézá, je v zásadě způsobena důvody ontologické i noetické povahy. Z ontologického hlediska se jedná o to, že řada jevů sociálního života nemá nějakou jednoznačnou povahu, nýbrž jsou ve své podstatě ambivalentní (viz např. Weberovy úvahy o racionalitě nebo Simmelova analýza peněz). K tomu pak přistupují noetické aspekty, které se projevují v tom, že teoretické myšlení je v sociologii od svých počátků formováno názory, jež jsou založeny na mnohdy diametrálně odlišných východiscích. Důsledkem toho je, že se v jeho rámci opakovaně reprodukují určitá teoretická dilemata, s nimiž jsou konfrontovány i všechny dnešní pokusy v této oblasti.⁴¹

Sociální paměť představuje mezi ostatními tématy, kterými se sociologie zabývá, pouze jeden dílčí problém; je to však problém mimořádně zajímavý, a to z několika důvodů. Tím prvním je skutečnost, že paměť, podobně jako řada jiných sociálních fenoménů, má komplexní charakter, který vyžaduje interdisciplinární přístup (zkoumá ji filozofie, psychologie, medicína, historie, sociologie, antropologie, kybernetika aj.). Druhým důvodem je to, že paměť

⁴¹ Piotrz Sztompka (1979) věnoval této problematice celou monografii, v níž se systematicky věnuje problematice šesti teoretických dilemat: 1. naturalismus x antinaturalismus, 2. redukcionismus x antiredukcionismus, 3. kognitivismus x aktivismus, 4. neutralismus x axiologismus, 5. pasivismus x autonomismus, 6. kolektivismus x individualismus. Novější práci na toto téma je kniha *Core Sociological Dichotomies* editovaná Chriseem Jenksem (1998), v níž jsou analyzovány takové protikladné pojmové dvojice jako: struktura/jednání, kontinuita/změna, fakt/hodnota, lokální/globální, kvalitativní/kvantitativní, normální/patologické, kultura/příroda, relativismus/absolutismus, veřejný/soukromý, idealismus/materialismus, nacionalismus/internacionalismus, teorie/praxe, aktivita/pasivita, subjekt/objekt aj.

představuje transverzální sociologický problém, který určitým způsobem propustuje všechny oblasti společenského života, jimiž se sociologie zabývá, neboť všechny tyto oblasti jsou zprostředkovány vědomou lidskou činností a mezilidskou komunikací, pro něž je paměť podmínkou *sine qua non*. Třetí důležitou okolností je fakt, že i když jedinou realitou, v níž žijeme, je realita přítomnosti, celá tato naše přítomnost je zásadním způsobem podmíněna minulostí, a právě paměť je to, co nás s minulostí na vědomé úrovni spojuje.

Z těchto a řady dalších důvodů se proto v posledních letech hovoří o tom, že koncept paměti představuje nové perspektivní paradigma humanitních a sociálních věd. Vedle ambicí a nadějí, které jsou do tohoto paradigmatu vkládány, se ovšem zároveň ukazuje, že celé dosavadní uvažování o paměti se v současné době dostává do jakési slepé uličky, z níž je velmi obtížné se vymanit. Jedním z důvodů, proč teoretické myšlení v dané oblasti ustrnulo, je podle našeho názoru právě existence některých antinomií, na které jsme se pokusili v našem textu poukázat. Jsou to antinomie, s nimiž se velká část badatelů, kteří se tématikou paměti zabývají, nepochybně setkala, avšak zatím se je nepokusila podrobit náležité reflexi a analýze. Důsledkem takto obcházených problémů jsou pak jisté, často skryté mantinely, jež se pro další rozvoj teoretických úvah o paměti stávají překážkou.

Doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc. (*1958) přednáší sociologii na Fakultě humanitních studií a na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Od r. 2009 vede na FHS UK oddělení Historické sociologie. Je autorem nebo spoluautorem několika knižních publikací (v českém jazyce): *Civilizační teorie Norberta Eliase (1996)*; *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie (2001)*; *Čas a společnost (2003)*; *Historická sociologie (2007, editor)*, *Soudobá sociologie I., II., III. IV. (2007, 2008, 2010 spolu s kolektivem) aj.*

LITERATURA

- ALEXANDER, J. C. – EYERMAN, R. – GIESEN, B. – SMELSER, N. J. – SZTOMPKA, P., 2004: *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- ASSMANN, A., 2006: *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Beck.
- ASSMANN, A., 2009: *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Beck.
- ASSMANN, J., 2001: *Kultura a paměť: Písmo, vzpomínky a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha: Prostor.
- ASSMANN, J., 2007: *Religion und kulturelles Gedächtnis*. München: Beck.
- ATKINSON, R. L., 2003: *Psychologie*. Praha: Portál.
- BARON, S. et al., 2006: *Les petites patries. Histoire et mémoire dans les journaux de ville: fabrique de l'identité collective*. Mémoire de licence en Sciences de

- l'éducation. Université Paris XII, UFR SESS – STAPS. Sous la direction de Bénédicte Goussault.
- BERGER, P. L., 1991: Pozvání do sociologie. Praha: FMO.
- BERGMANN, W., 1983: Das Problem der Zeit in der Soziologie. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Vol. 35., No. 3, pp. 462-504.
- BERGSON, H., 1919: Vývoj tvořivý. Praha: J. Laichter.
- BERGSON, H., 2003: Hmota a paměť. Praha: OIKOYMENH.
- BORGES, J. L., 1969: Funes, muž se zázračnou pamětí. In: Borges, J. L. Artefakty. Praha: Odeon, pp. 77-84.
- COLLINS, R., 1981: On the Microfoundations of Macrosociology. In: American Journal of Sociology, Vol. 86, No. 5, pp. 984-1014.
- COSER, L. A., 1965: Theorie sozialer Konflikte. Neuwied: Luchterhand.
- DRAAISMA, D., 2003: Metafory paměti. Praha: Mladá fronta.
- DURKHEIM, E., 1926: Pravidla sociologické metody. Praha: Orbis.
- ELIADE, M., 1998: Myth and Reality. Long Grove, Illinois: Waveland.
- ESPOSITO, E., 2002: Soziales Vergessen: Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- GIDDENS, A., 2000: Unikající svět: Jak globalizace mění náš život. Praha: Sociologické nakladatelství.
- GIESEN, B., 2002: Triumph and Trauma. Cambridge: Cambridge University Press.
- GIESEN, B., 2004: The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity. In: J. C. Alexander (ed.) Cultural trauma and collective identity. Berkeley: University of California Press. pp. 112-154.
- GOFFMAN, E., 1974: Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience. New York: Harper & Row.
- HALBWACHS, M., 1971: La topographie légendaire des évangiles en terre sainte, Etude de mémoire collective. Paris: PUF.
- HALBWACHS, M., 1994: Les cadres sociaux de la mémoire. Paris: Albin Michel.
- HALBWACHS, M., 2009: Kolektivní paměť. Praha: Sociologické nakladatelství.
- HARTOG, F., 2003: Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps. Paris: Seuil.
- HERVIEU-LÉGER, D., 1993: La Religion pour Mémoire. Paris: Le Cerf.
- HÖSCHL, C. et al., 1999: Alzheimerova choroba. Praha: Galén.
- ILLIG, H., 1999: Das erfundene Mittelalter: Die größte Zeitfälschung der Geschichte. Düsseldorf, München: Ullstein.
- JENKS, CH. (ed.), 1998: Core Sociological Dichotomies. London: Sage.
- KASSIN, S., 2007: Psychologie. Brno: Computer Press.
- KOPEČEK, M. – SPURNÝ, M., 2010: Dějiny a paměť komunismu v Česku. In: Lidové noviny, příloha Orientace 9. ledna 2010.
- KOUKOLÍK, F., 2000: Lidský mozek. Praha: Portál.
- KVASNÍČKOVÁ, A., 2005: Náboženstvo ako kolektívna pamäť: prípad Slovenska a Čiech. Bratislava: Univerzita Komenského.
- LAVABRE, M.-C., 2005: Užívání a zneužívání pojmu paměť. Biograf: Časopis pro biografickou a reflexivní sociologii, No. 37, pp. 57-67.
- LAVABRE, M.-C., 2007: Paradigmes de la mémoire. Transcontinentales 5: pp. 139-147.

- LE GOFF, J., 2007: Paměť a dějiny. Praha: Argo.
- LUHMANN, N., 1984: Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- LUHMANN, N., 1988: Soziologische Aufklärung. Bd. 2, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- MARCEL, J.-C. – MARTIN, O. – MUCCHIELLI, L., 1999: Maurice Halbwachs (1877 – 1945). Mémoire collective et classes sociales. In: Sciences humaines No.100, pp. 58-60.
- MAUR, E., 2006: Paměť hor. Praha: Havran.
- MAUREL, M.-C., 2008: Le passé en héritage. In: Maurel, M.-C., Mayer, F. (eds.). L'Europe et ses représentations du passé. Les tourments de la mémoire. Paris: L'Harmattan, pp. 11-18.
- MEAD, G. H., 1936: Movements of Thought in the Nineteenth Century. Ed. by M. H. Moore. Chicago: The University of Chicago Press.
- MEAD, G. H., 1959: The Philosophy of the Present. Ed. by A. E. Murphy. La Salle – Ill.: Open Court.
- MELETINSKIĀ, J. M. 1989. Poetika mýtu. Praha: Odeon.
- MINK, G., 2008: Between Reconciliation and the Reactivation of Past Conflicts in Europe: Rethinking Social Memory Paradigms. In: Sociologický časopis/ Czech Sociological Review, Vol. 44, No. 3, pp. 469-490.
- NAMER, G., 1987: Mémoire et société. Paris: Méridiens Klincksieck.
- NAMER, G., 2000: Halbwachs et la mémoire sociale. Paris: L'Harmattan.
- NORA, P. (ed.), 1984: Les lieux de mémoire. I – La République. Paris: Gallimard.
- NORA, P. (ed.), 1986a: Les lieux de mémoire. II – La Nation. Vol. 1. Paris: Gallimard.
- NORA, P. (ed.), 1986b: Les lieux de mémoire. II – La Nation. Vol. 2. Paris: Gallimard.
- NORA, P. (ed.), 1986c: Les lieux de mémoire. II – La Nation. Vol. 3. Paris: Gallimard.
- NORA, P. (ed.), 1992a: Les lieux de mémoire. III – Les France. 1. Conflits et partages. Paris: Gallimard.
- NORA, P. (ed.), 1992b: Les lieux de mémoire. III – Les France. 2. Traditions. Paris: Gallimard.
- NORA, P. (ed.), 1992c: Les lieux de mémoire. III – Les France. 3. De l'archive à l'emblème. Paris: Gallimard.
- PETRUSEK, M., 2010: Nanebevzetí Pavlíka Morozova aneb Jak se konstruuje mučedník v totalitním režimu. In: Historická sociologie. Vol. 2, No. 1., pp. 119-123.
- RICŒUR, P., 2000: La mémoire, l'histoire, l'oubli. Paris: Seuil.
- PLHÁKOVÁ, A., 2003: Učebnice obecné psychologie. Praha: Academia.
- RAK, J., 1994: Bývali Čechové...: České historické mýty a stereotypy. Praha: Nakladatelství H&H.
- SEGAL, R. A., 1999: Theorizing about Myth. Amherst: University of Massachusetts Press.
- SHELDRAKE, R., 1987: Mind, Memory, and Archetype: Morphic and Collective Unconscious. In: Psychological Perspectives (Spirng 1987), Vol. 18, No. 1, pp. 9-25.
- SPENCE, J. D., 1985: The Memory Palace of Matteo Ricci. New York: Penguin Books.
- STEBLIN-KAMENSKIĀ, M. I., 1984: Mýtus a jeho svět. Praha: Panoráma.

- STERNBERG, R. J., 2002: Kognitivní psychologie. Praha: Portál
- SZTOMPKA, P., 1979: Sociological Dilemmas: Toward a Dialectic Paradigm. New York: Academic Press.
- THOMAS, W. I., 1965: Person und Sozialverhalten. Berlin: Luchterhand.
- TODOROV, T., 1998a: Paměť před historií. In: Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti. Cahiers du Ceres, No. 13, pp. 33-46.
- TODOROV, T., 1998b: Zneužívání paměti. In: Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti. Cahiers du Cefres No. 13, pp. 91-117.
- VEYNE, P., 2008 – 2009: L’histoire ne nous apprend rien! Les Grands dossiers des Sciences humaines, No. 13, pp. 14-19.